

Edina SOLAK

NAZIV JEZIKA U SALNAMAMA:
SISTEMSKA REFORMA OBRAZOVNOG SISTEMA
I SLUŽBENA NOMINACIJA JEZIKA U BOSNI

Sažetak: Sa tanzimatskim reformama dolazi do sistemskih reformi obrazovnog sistema u Bosni. U vrijeme Topal Osman-paše, tačnije sa otvaranjem štamparije u Bosni, počinje se više posvećivati pažnja i službenoj nominaciji jezika i njegovoj standardizaciji i kodifikaciji, kako na nivou pravopisa tako i na nivou književnog stvaralaštva. Naziv jezika u službenim glasilima Bosanskog vilajeta i u ostaloj štampi u Bosni u periodu od 1866. do 1878. godine bio je jasan – koristi se naziv „bosanski jezik“ kao jezik službenih glasila, te katkad u privatnoj upotrebi i u crkvenim školama *srpski jezik*. Ne računajući nemuslimanske škole, ako se pogleda u službene podatke vilajetske administracije u Bosni u periodu od 1867. do 1878. godine, u posljednjih desetak godina vlasti, pred austrougarsku okupaciju, na **bosanskom jeziku** nastavu je slušalo najmanje **280.000** učenika i učenica državnih osnovnih i srednjih škola. Nominacija *hrvatski jezik* sretala se u pojedinačnim udžbenicima koji su dolazili iz Slavonije i Hrvatske, a rijetko su se koristili u franjevačkim crkvenim učionicama pri kraju osmanske vladavine u Bosni. Naziv *bosanski jezik*, prema službenim podacima i dokumentima, koristio se relativno dosta i među nemuslimanskim stanovništvom, a naziv je predstavljao regionalnu odrednicu jezika koja ima dugu historiju upotrebe u svim bosanskim krajevima.

Ključne riječi: salname, tanzimatske reforme, obrazovni sistem, nominacija, standardizacija, kodifikacija, bosanski jezik.

1. Uvod

Reforme obrazovanja osmanskog školskog sistema u Bosni u drugoj polovini 19. stoljeća počele su se ubrzavati. Raniji, klasični obrazovni sistem, koji se temeljio na mektebima, medresama i školama sličnog tipa, doživljava znatne reforme. Raste broj polaznika u novim

školama. Objavljena je vilajetska *nizamnama* za Bosnu (Bosna Vilâyet Nizamnamesi), a u dodatku su upisana tri posebna člana. Prvi član odnosio se na obrazovanje. Odlučeno je da se osnuje Direkcija za opću prosvjetu (Maarif-i Umumiye Müdürlüğü), koja će se baviti sređivanjem poslova u vezi s naukom, obrazovanjem i upravljanjem školama koje se nalaze na području Vilajeta, da direktor bude kao i ostali direktori u centru Vilajeta,¹ te da u preciziranim okolnostima reagira inspekcija i sudstvo. U to vrijeme, 1864. godine, bosanski valija bio je Šerif Osmanpaša. Pretpostavlja se da je tada, u skladu s novom obrazovnom politikom Carstva, u Carigrad na više nauke poslat Ibrahim Edhem Berbić sa grupom studenata koji su pohađali uglavnom više svjetovne, stručne škole.

Krenulo se u postupak formiranja posebne komisije koja će se baviti pitanjima i problemima primjene reforme obrazovnog sistema u Bosni. Komisija prvo 1866. godine radi pod imenom Komisija za pitanja reformi u obrazovanju (*Dâ'ire-i Umûr-ı Islâh-ı Ma'ârif*), potom pod imenom Posebna komisija za dopunske poslove u obrazovanju (*Tezyîd-i Âşâr-ı Ma'ârif İçin Komisyon-ı Mahsûsa*) od 1867. do 1871., te Vilajetska komisija za obrazovanje (*Komisyon-ı Ma'ârif-i Vilâyet*) u periodu od 1874. do 1878. godine. Od 1870. godine u Komisiji su stalno bili članovi i nemuslimani. Što se tiče mjesta učitelja, ona su bila stalna. Jedino u slučaju kršenja javnog reda i očitih pogrešaka smjenjivani su na prijedlog kontrolora rada. Katkada bi prvi učitelji (*mu'allim-i evvel*) napredovali u zvanje drugog, višeg učitelja (*mu'allim-i sâni*) i tada bi obično mijenjali područnu školu.² U to vrijeme počinje se raditi na pojednostavljenju arebičke grafije u elifnicama / početnicama za poduku pisanju u ruždijama. Država je na početku udžbenicima pomagala muslimanske škole, nemuslimanske škole su dobijale udžbenike preko svojih konfesionalnih društava, dok su potporu dobijale finansijskim izdvajanjima iz državnog carskog budžeta preko vilajetskog budžeta za potporu reformi u obrazovanju. Tako pravoslavna škola, koju je vodila Staka Skenderova, dobija pomoć od osmanske države na preporuku jednog od kontrolora prosvjete Ahmeda Dževdet-paše. Sredstvima je finansiran i rad učitelja u spomenutoj školi za pravoslavne. Državna plaća u njenoj školi povećavana je u skladu s tadašnjim uvjetima života u Bosanskom vilajetu. Pomoć nemuslimanskim školama nastavljena je u razdoblju što slijedi. Tako je 1869. iz Istanbula u Sarajevo poslato 100.000 kuruša kao

¹ Prvi direktor prosvjete u Sarajevu je bio Mehmed Emin-efendi. Pretpostavlja se da je sudjelovao u donošenju odluke o dodatnim uredbama u bosanskoj vilajetskoj nizamnami 1864. godine.

² Takav je npr. slučaj sa Osman-efendijom, koji je 1868. godine počeo učiteljsku karijeru u Livnu, da bi je nastavio u ruždiji u Mostaru kao viši, drugi učitelj (*muallim-i sani*).

ispomoć za potrebe nemuslimanskih crkvenih škola u Sarajevu. Poslatim parama podignuto je oko 30 nemuslimanskih škola, a novac je poslužio i pri građenju crkvenih objekata uz koje su se nalazile škole. Jedno vrijeme obustavljena je takva vrsta donacija zbog neplanskog trošenja sredstava, pa je opet kasnije nastavljena potpora za razvoj pravoslavnih, katoličkih i jevrejskih škola u Sarajevu. U škole je slata i školska oprema.

Uspješniji učenici iz ruždija slati su u Istanbul na više škole, prvo da se obučavaju u apotekarstvu, veterini i sličnim naukama, a kasnije i u drugim oblastima. Većina uspješnih učenika iz Bosne u to vrijeme imala je priliku da studira u školi *Mekteb-i Sultānī* (Galatasaraj Licej) (B.O.A., BEO. Vilayet Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri, nr: 465, str. 9 (od 4. redžepa 1290. H.g. / 28. augusta 1873; cit. prema: Gölen 2004: 214).

Školska nastava u Bosni odvijala se na jeziku kojim su govorili stanovnici Bosne, dok su zvanični organi vlasti koristili dvojni naziv: na našem jeziku uglavnom kao *bosanski jezik* i na turskom jeziku kao *Boşnakça*³. U rukopisnim rječnicima iz prvog perioda najčešći naziv za jezik jeste *Lisan-ı Bosnevi / bosanski jezik*, a kasnije se uz termin *Lisān-ı Bosnevī / bosanski jezik* koristi i termin *Boşnakça / jezik Bošnjaka*. Takvu nominaciju srećemo u rukopisnim rječnicima, bilo da su autorizirani ili anonimni. Nominaciju jezika u ovom slučaju prihvatamo uvjetno. No, ono što je sigurno jeste činjenica da se nastava u reformiranom osmanskome školskom sistemu u Bosni odvijala na jeziku lokalnog stanovništva.

2. Naziv jezika u sibjan-mektebima i ruždijama nakon tanzimatskih reformi

Osnovno obrazovanje u osmanskome obrazovnom sistemu od 1824. godine otpočinjalo je sa sibjan-mektebima koje su pohađala muslimanska djeca. Pošto takvo obrazovanje nije bilo dovoljno, uvode se istodobno i reforme nastave u sibjan-mektebima, kao i nove vrste škola.

³ Prijevodni sinonim koji se koristi za riječ *Boşnakça* glasi *bosanski jezik* i ne može se doslovno prevoditi s turskog jezika. Iako su Turci bili navikli da uglavnom jezik svih stanovnika Bosne nazivaju “*Boşnakça*”, u zvaničnom časopisu –“organu Vilajeta bosanskog” ipak stoji *bosanski jezik*. Moguće je da zapravo oba termina u to vrijeme funkcioniraju kao sinonimi ili “sinonimni dubleti” koje je moguće ravnopravno koristiti. Sufiks -ce (ca; çe; ça) je denominalni sufiks i služi i za izvođenje naziva jezika, i *Boşnakça* bi doslovno značilo jezik Bošnjaka (bošnjacki), ali su naši ljudi u tom periodu redovno svoj jezik nazivali *bosanskim*, te se stoga upotrebljava prijevod *bosanski* za *Boşnakça*, jer on to uistinu i jeste. U djelima domaćih i nekih stranih autora u literaturi od 17. do 19. stoljeća koristi se i sintagma *Bosna lisani*, a to je jezik Bosne, zatim nominacija *Bosna dili*, *Bosnaca* o čemu svjedoči npr. Uskufijev rječnik i prijevod djela *Kitabu-n-nebat* (*Knjiga o biljkama*) Osmana ibn Abdullennana.

U sibjan-mektebima učilo se sljedeće: abeceda (elifba), Kur'an, ilmihal (vjeronauka), pisanje i matematika od četiri osnovne operacije. Nastava je trajala četiri godine, a u sibjan-mektebe muška djeca polazila su sa 7, a ženska djeca sa 6 godina. Već 1868. godine u sibjan-mektebima pridodati su sljedeći predmeti: pravopis, korisne nauke (malumat-i nafia), geografija i aritmetika. Prema nizamnami iz 1869. temeljno obrazovanje počinje sa sibjan-mektebima, a traje: za mušku djecu od 7. do 11. godine, a za žensku djecu od 6. do 10. godine. U svim selima trebali su se otvoriti sibjan-mektebi (škole za djecu). Pisane dokumente o sibjan-mektebima u Bosni srećemo u maarifskoj nizamnami – prosvjetnoj uredbi. Treba napomenuti da je od 1857. godine zvanično odobreno otvaranje osnovnih škola za sve konfesije u Bosni. U Bosni je, tako, 1873. i 1874. godine bilo 897 državnih muslimanskih osnovnih škola i 453 nemuslimanske osnovne škole za opismenjavanje djece od 6 do 11 godina.

Kod Bošnjaka muslimana nastava se odvijala na bosanskom⁴ a korištena je arapska grafija za pisanje tekstova na maternjem jeziku, kod pravoslavnih koristila se ćirilica, kod katolika latinica, kod Jevreja hebrejsko pismo. Kad je Ahmed Dževdet-paša početkom 1864. godine završio kontrolu obrazovanja u Hercegovini, na ulazu u Sarajevo, kako bilježi u svojim dopisima Vladi, dočekala su ga muslimanska i hrišćanska djeca, dok je jedna "hrišćanska djevojčica" otpočela govor, hvaleći sultana Abdulaziza. U januaru 1864. godine paša je izvršio kontrolu škola u tadašnjem Sarajevu i bio je zadovoljan kvalitetom obrazovanja u njima. Posebno mu se svidio način obrazovanja u jednoj kršćanskoj ženskoj školi. Naime, obrazovanje u brojnim muslimanskim školama nije bilo baš na zavidnom nivou. Kada je Ahmed Dževdet-paša čuo da su tri djevojčice nastavile svoje obrazovanje u jednoj kršćanskoj školi zbog raznolikog sadržaja nastavnih predmeta, odmah je tražio da se susretne sa bosanskim valijom i da se izdejstvuje da i muslimani otvore školu sa sličnim nastavnim sadržajem. Tako je otvorena jedna muslimanska škola u starom dijelu Sarajeva u blizini pašine rezidencije, a u tu školu odmah se upisalo 60 učenica. Nastavno osoblje u školi bili su muslimani, ali i nemuslimani koji su poznavali posebne vještine potrebne za podučavanje određenim predmetima. Otvorena je i pripremna, osnovna škola nakon koje su se učenici pripremali za rad u različitim zanatskim poslovima, s naglaskom na praksi ali i na opismenjavanju i matematici, tako da se u takvu školu u Sarajevu upisalo 120 učenika. Učenici koji bi pokazali

⁴ Što se tiče jezika na kojem se odvijala nastava u sibjan-mektebima, dobar izvor za pouzdane informacije donekle može biti Ahmed Dževdet-paša, državni kontrolor prosvjetnih poslova koji je obilazio provincije u Carstvu i pisao izvještaje o reformama.

veći interes i sposobnosti odmah bi bili upisivani u više škole, ruždije (Tezakir-i Ahmed Cevdet Paşa 1991)⁵.

Ruždije se intenzivnije počinju otvarati nakon 1850. godine i imale su rang škola drugog stepena. Od 1867. godine u ruždijama su se školovala i nemuslimanska djeca. Na samom početku, prema maarifskoj nizamnami – prosvjetnoj uredbi, u svakoj kasabi sa 500 kuća pravljena je ruždija iz državne blagajne. Kasnije se mijenja kriterij i sve se više grade ruždije. Nastavni plan i program u ruždijama sastojao se od sljedećih predmeta: *mjesni jezik* (misli se na maternji jezik), opća historija, osmanska historija, geografija, gimnastika, računstvo, gramatika osmanskog jezika, pravopis i korespondencija, reformirana gramatika arapskog i perzijskog jezika, krasopis, metodologija vođenja deftera, osnove vjerskih znanosti i francuski. Nastavni plan i program ženskih ruždija sastojao se od sljedećih predmeta: pravopis i pisanje, književnost, vjeronauka, račun, vođenje deftera, kratka povijest i geografija, domaćinstvo, slikanje i ukrašavanje, šivenje, muzičko obrazovanje, gramatika osmanskog jezika, arapska i perzijska gramatika.⁶

3. Brojnost učenika s obzirom na upotrebu i učenje bosanskog jezika

Prema *Bosanskim salnamama*⁷ (*Salname-i Vilayet-i Bosna, 1283 / 1866-1295 / 1877. godina*) nesumnjivo se može reći sljedeće. U Bosanskom vilajetu veliki je broj učenika za koje se sa sigurnošću može reći da su svoj jezik nazivali bosanskim jezikom. To su ponajprije učenici islamske vjeroispovijesti. Navest ćemo nekoliko konkretnih podataka iz bosanskih ruždija. Na bosanskom jeziku odvijala se nastava u gotovo svakom mjestu u Bosni.

Prema *Bosanskim salnamama* (*Salname-i Vilayet-i Bosna, 1284. H. / 1867-1868. godina*), na bosanskom jeziku nastavu je imalo, po mjestima, u Sarajevu 2.200 učenika i učenica, u Visokom 278 učenika i učenica, u Fojnici 170 učenika i učenica, u Rogatici 202 učenika i učenice, u Kladnju 236, u Višegradu 159. Iste godine na bosanskom jeziku nastavu u Čajniču pohađaju 162 učenika i učenice, a u Tuzli čak 4.019 učenika. U Gradačcu i okolini na bosanskom jeziku nastavu je imalo 4.100 učenika i učenica, a u Brčkom 1.566 učenika i učenica (sa velikim brojem

⁵ Ahmed Cevdet Paşa (1991), *Tezakir 21-39*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara.

⁶ Prema izvještaju carskog inspektora za obrazovanje Ahmeda Dževdet-paše, u Mostaru je 1864. godine već počela sa radom jedna katolička ruždija, u kojoj se otpočelo sa učenjem osmanskog turskog jezika a nastavnik za turski jezik bio je musliman.

⁷ Bosanske salname su zvanični godišnji izvještaji Vlade Bosanskog vilajeta. Izdavao ih je Ured/Divan Bosanskog vilajeta, imale su svoje recenzente i kancelariju zaduženu za utvrđivanje zvaničnih podataka. Čuvaju se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, Orijentalnom institutu i brojnim bibliotekama u Istanbulu.

učenica). U Bijeljini je na bosanskom jeziku nastavu slušalo najmanje 1.588 učenika i učenica, a u Zvorniku 676. U Srebrenici i njenoj okolini na bosanskom jeziku nastavu je slušalo najmanje 1.607 učenika i učenica, a u Birču 258. U Maglaju je te godine bilo svega 191 učenik, a u Banjoj Luci na bosanskom jeziku nastavu je slušalo 1.122 učenika. U Gradišci taj broj je iznosio 633, a u Derventi 400. U Tešnju na bosanskom jeziku nastavu sluša 840 učenika i učenica, a u Bihaću 2.028 učenika i učenica (sa neobično malim brojem učenica). U Prijedoru na bosanskom jeziku nastavu sluša 1.458 učenika i učenica, a u Novoselu 1.573. U Kostajnici na bosanskom jeziku nastavu sluša 900 učenika i učenica, a u Majdanu 1.170. U Krupi taj broj iznosi 1.594 učenika i učenica (vrlo malo učenica), a u Ostrošcu 3.037 učenika i učenica. U Travniku je taj broj 820, a u Jajcu 644 učenika i učenice. U Akhisaru (Pruscu) je 791 učenik i učenica, dok je u Livnu 386, u Glamoču 138, a Mostaru 530. U Ljubuškom na bosanskom jeziku nastavu sluša 213 učenika i učenica, a u Stocu 300. U Trebinju na bosanskom jeziku nastavu sluša 441, u Foči 218, u Konjicu 95, u Nevesinju 159, u Bileći 30, u Nikšiću 161, u Sjenici 120, u Novom Pazaru 726, u Mitrovici 113 i Trgovištu 53 učenika i učenice. Ukratko, u Bosanskom vilajetu 1867. godine na bosanskom jeziku nastavu je imalo najmanje 37.205 učenika i učenica, ne računajući medrese i više škole. Dakle, ako se tu uračunaju učenici medresa, ruždija i viših škola, dobija se broj od preko 40.000. Naime, do pred okupaciju u Bosni bilo je oko 40 medresa. Naredne, 1868. godine taj se broj povećava.

Ako se uzme u obzir vrijeme koliko traje školovanje u državnim osnovnim školama, kao i ostali logični parametri povećavanja broja učenika i učenica u određenom periodu, za desetak godina (1867–1878) za koje postoje sasvim pouzdani podaci, kroz školu u Bosanskom vilajetu prošlo je između 280.000 i 300.000 učenika i učenica muslimanske vjeroispovijesti. Naravno, broj učenika iz Novopazarskog sandžaka i Mitrovice relativno je mali, manji od 2.000, tako da je broj učenika muslimana koji su u spomenutom periodu završili osnovno školovanje, blizu 280.000. Ako se uzme u obzir približno tačan austrougarski popis stanovništva, po kojem je u Bosni, bez Novopazarskog sandžaka, bilo 448.613 muslimana, onda se dobije brojka da je samo u navedenom periodu kroz osnovnu školu prošlo oko 62,4% muslimanskog stanovništva. Ako se usporede podaci iz nemuslimanskih škola, vidi se da se kod nemuslimana broj djece koji idu u škole postepeno povećavao, ali je on nekada bio i po 20 puta manji od broja muslimanske djece koja pohađaju državne škole na svom jeziku. Ono što je bitno, a matematički i logički vrlo egzaktno provjerljivo, jeste to da navedena skupina bosanskih muslimana svoj jezik nije nazivala, a nije imala niti razloga da ga naziva, niti srpskim niti hrvatskim. Zvanično je on u školama *bosanski* (u doku-

mentima *bosanski*, rijetko *bošnjački*, a u verziji dokumenata na osman-skom turskom najčešće *Boşnakça*).

Zaključak koji slijedi vrlo je jednostavan: *u periodu od 1867. do 1878. godine, u posljednjih desetak godina pred austrougarsku okupaciju, na bosanskom jeziku nastavu je slušalo najmanje 280.000 učenika i učenica osnovnih i srednjih škola*. S obzirom na ranije stanje u školstvu, na kontinuirani rad mekteba, sibjan-mekteba i medresa, broj ljudi koji su se zvanično obrazovali na bosanskom jeziku mnogo je veći.

4. Zvanična upotreba srpskog, hrvatskog i jevrejskog jezika

Napominjemo da su vlasti Bosanskog vilajeta finansirali državne škole i za nemuslimane, u kojima se također slušala nastava i na bosanskom jeziku. Ako bismo ulazili u statistike nemuslimana koji su “zvanično” završavali školu na bosanskom jeziku, onda bi ukupni broj učenika koji su nastavu slušali na bosanskom jeziku bio daleko veći. No, u ovom radu ne bavimo se tim podacima. *Bosanske salname (Salname-i Vilayet-i Bosna, 1283. H. / 1866-1295/1877. godina)* kao zvanična statistička glasila Bosanskog vilajeta ostale su sačuvane, kao i brojna dokumentacija iz ruždija i drugih škola, čak i u austrougarskom periodu, a čuvaju se i danas, tako da je nova austrougarska administracija, i na osnovu postojeće dokumentacije i školske prakse mogla graditi svoju jezičku politiku, kao što je poznato: jednu od 1878. do 1907. i drugu nakon 1907. godine, prema datim okolnostima u društvu. Stoga su besmislene tvrdnje da je Austro-Ugarska, računajući i Kalaja, uvela nastavu na bosanskom jeziku. Uvjetno bi se mogla prihvatiti tvrdnja da je Austro-Ugarska donekle nastavila jezičku politiku u Bosanskom vilajetu djelomično i zbog nekih odredbi samoga Berlinskog kongresa, dok se nisu stvorili uvjeti za aneksiju Bosne i Hercegovine, kad neke odredbe Berlinskog kongresa prestaju biti aktuelne i obavezujuće za austrougarski imidž na vanjskom planu. Dakako, u pravoslavnim crkvama radili su učitelji koji su predavali srpski jezik, a u samostanskim prostorijama bilo je učitelja koji su predavali prvo na bosanskom a potom na hrvatskom jeziku, tako da se nova austrougarska administracija na početku dvoumila oko naziva jezika. Zašto se na samom početku odlučila na *bosanski (zemaljski)* jezik pitanje je koje zahtijeva istraživanje rasterećeno ideološkim konstrukcijama nacionalnih povijesti, ma s koje strane one dolazile.

Naime, u administraciji Bosanskog vilajeta stanovništvo je *konfesionalno* situirano kroz društvene i državne institucije. Čak se sreću i neki nazivi koji su osobeni samo za konfesionalne nominacije unutar Bosne, a ponavljaju se još od ranih vremena dolaska osmanske vlasti na naše prostore. U službenom glasniku / godišnjaku *Salname-i Vilayet-i Bosna*, broj 3, godine 1284. H. / 1867–1868. za nemuslimanske skupine stanovništva Bosanskog vilajeta koriste se sljedeći nazivi (samo kada se odre-

đene ličnosti nalaze u predstavničkim državnim provincijskim tijelima i uredima, gdje zastupaju interese određene skupine): Ortodoks (ارتودوقس), Latin (لاتن), Musevi (موسوی), npr.: *hodža Simo – ortodoks, hodža Salmon – musevi, Ivo efendi – latin* itd. Ortodoks je pravoslavac, Latin je “bosanski i dubrovački katolik”, a Musevi je jevrej. Kada se određuje vrsta škola, onda se stavlja konfesionalna odrednica: *İslam* i *Hristyan* (mektebi). Daje se i popis jevrejskih škola (*museviye mekatibi*) i učenika tih škola u Sarajevu, Travniku, Banjoj Luci, Mostaru i Bijeljini. U uredu vilajetske štamparije radi pet osoba. Direktor štamparije bio je Davičo-efendija, a prevodilac Rašid-efendija, urednik Mustafa Rifet-efendija itd. Ne spominje se izravno naziv jezika s kojih i na koje je prevodilac Rašid-efendija prevodio, ali prema drugim bilješkama iz tog perioda radi se o *bosanskom* i *turskom* jeziku.

5. Prevodioci i slagači teksta u Uredu Vilajetske štamparije

U službenom glasniku / godišnjaku *Salname-i Vilayet-i Bosna*, broj 4, godine 1286. H. / 1869–1870. počinje se koristiti i odrednica *katolik* (npr. *Ivo-efendi, katolik*), ali se istovremeno koristi i odrednica *latin* (npr. *Mato-aga, latin*), dok pri navođenju imena i zvanja u Uredu Vilajetske štamparije stoji da je poslove prevođenja na *bosanski* vršio Mehmed Šakir-efendi, da je urednik izdanja za srpski bio Miloš-efendija, a prvi slagač slova tog izdanja Stefan-efendija. Među službenicima u Hercegovačkom sandžaku u uredu koji se bavi čitflucima radi i pisar za srpski (Sırpça katibi) Marko-efendija. Dakle, počinje se koristiti i nominacija *pisar za srpski*. S obzirom na to da je u to vrijeme Kneževina Srbija već imala razvijenu pisanu korespondenciju, ukazuje se potreba da se prati štampa iz susjedstva, te da se i informacije iz Srbije prevode na turski kako bi se kroz časopise mogle predstaviti čitaocima na turskom jeziku u Carstvu.

Nadalje, u službenom glasniku / godišnjaku *Salname-i Vilayet-i Bosna*, godine 1287. H. / 1870-1871. u Uredu poslova za strance (*Da'ire-i Umur-ı Ecnebiyye*) direktor je Šarl-bey, vilajetski tumač Gečit-efendi, pisar za turski i prevodilac za bosanski (*Türkçe katib ve Boşnakça mütercimi*) Mehmed Šakir-efendija. U Uredu Vilajetske štamparije (*Da'ire-i Matbaa-ı Vilayet*) glavni urednik i prevodilac novina bio je Muhammed Šakir-efendija, slagač slova za turski jezik Kadri-efendija (njegovi pomoćnici: Ahmed-efendija, Husejin-efendija, Nurudin-efendija), urednik vilajetskih novina na *bosanskom* (*gazete-i Vilayetin Boşnakça muharriri*) sada je Miloš-efendija, glavni slagač slova za bosanski jezik (*Boşnakça baş mürettib*) jeste Stefan-efendija. Što se tiče odrednice za nemuslimanske skupine stanovništva Bosne, i dalje se koriste nazivi *ortodoks* (ارتودوقس), *latin* (لاتن), *musevi* (موسوی), s tim da se pri popisu učenika u školama koriste konfesionalne odrednice: *islam, rum, latin, yahudi*. Kao

što se vidi, radi se o istom Milošu i Stefanu, koji su bili “slagači slova” u štampariji. Sada su slagači slova za “bosanski” jezik, a ranije su bili slagači slova za srpski jezik. Moguće je da se ovdje radi o fenomenu razvijanja novinarstva. Treba se podsjetiti da je u Sarajevu bila otvorena Sopronova štamparija (Sopronova pečatnija), koja je došla iz Zemuna. Miloš-efendija i Stefan-efendija došli su prema želji tadašnjeg prvog vlasnika i ostali su raditi u štampariji i nakon što je štamparija otkupljena od Ignjatija Soprona. U prethodnom broju *Salname (Salname-i Vilayet-i Bosna, godine 1286. H. /1869-1870.)* oni su stavili naziv “Srpça”. Međutim, broj koji izlazi brzo iza njega dobija glavne i odgovorne urednike u štampariji koji prave “vilajetsku cenzuru” i vraćaju službeni naziv *bosanski jezik*. Dakako, Miloš-efendija ostaje glavni urednik novina, ali na “bosanskom”, a Stefan-efendija ostaje raditi na slaganju slova u štampariji “na bosanskom jeziku”, dok glavni urednik štamparije tada otkupljene od Soprona postaje Mehmed Šakir-efendija. Pošto je ranije štamparija bila vlasništvo Soprona iz Zemuna, biva otkupljena kako bi Ured za štampanje pri Bosanskom Vilajetu i dalje slijedio službenu politiku nominacije jezika i drugih sadržaja službenih vilajetskih listova.⁸

U službenom Vilajetskom glasniku / godišnjaku *Salname-i Vilayet-i Bosna, godine 1288. H. / 1871–1872.* podaci o uposlenicima u Vilajetskoj štampariji gotovo su identični kao u *Salnami* za 1287. H. g. Dakle, u Uredu Vilajetske štamparije (*Da'ire-i Matbaa-i Vilayet*) glavni urednik i prevodilac novina također je Muhammed Šakir-efendija, slagač slova za turski jezik Kadri-efendija (njegovi pomoćnici: Ahmed-efendija, Husejin-efendija, Nurudin-efendija), urednik Vilajetskih novina na *bosanskom jeziku (gazete-i Vilayetin Boşnakça muharriri)* bio je Miloš-efendija, a glavni slagač slova za *bosanski jezik (Boşnakça baş mürettib)* jeste Stefan-efendija. U napomeni ispod stoji da u štampariji radi još osam osoba, šegrta koji rade na korekturi i slaganju teksta na turskom i bosanskom jeziku. Dakle, štamparija povećava broj domaćih radnika iz Bosne i obučava ih u daljem radu. U svim narednim brojevima Vila-

⁸ Naime, treba podsjetiti na historijske događaje od 1862. do 1878. godine. U tom periodu počinje egzodus muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije, prilikom čega je vršeno sistematsko uništavanje svega što je spadalo u tragove islamske kulture i civilizacije. Paljene su muslimanske („turske“) kuće, medrese, džamije, mektebi, biblioteke, hanovi, a posebno su uništavane zemljišne knjige kako bi se zemlja davala novim vlasnicima, Srbima, koji su podnosili zahtjev za zemlju. U spomenutom periodu porušeni su svi islamski objekti i muslimanski domovi, a dosta muslimanskog slavenskog stanovništva pobijeno je, pokršteno ili prognano. Sve je to posljedica davanja „relativne“ samostalnosti i autonomije Srbiji od Osmanske carevine (v. Bišćević 2006: 330). Navedeni događaji vjerovatno su utjecali na to da se stekne animozitet muslimanskog slavenskog stanovništva u Bosni i prema samoj nominaciji „srpski jezik“.

jetskog glasnika / godišnjaka *Salname-i Vilayet-i Bosna* nastavlja se ista uređivačka politika u pogledu nominacije jezika.

U godišnjaku *Salname-i Vilayet-i Bosna*, broj 8, godine 1290. H. / 1873–1874, kada se navode zaposlenici Ureda Vilajetske štamparije (Da'ire-i Matbaa-ı Vilayet), onda se daju imena sljedećih službenika, kako slijedi: direktor Davičo-efendi, redaktor vilajetskih novina Salih Vehbi-efendi, glavni urednik novina Abdulkadir-efendija a peti po redu od pisaca na „bosanskom“ (**Bosnakça** بوسناقچه)⁹ opet je Miloš-efendija. Potom su pobrojani sljedeći radnici:

- Ahmed-efendija, slugač teksta / slova na TURSKOM (Türkçe mürettibi)	- Behram Ali-aga, litograf, njegov pomoćnik Ibrahim-aga;
- Jovo-efendi, slugač teksta / slova na BOSANSKOM (Boşnakça mürettibi), njegov pomagač Stevo-efendi;	- Ibrahim-aga, drugi štampar;
- Salmon-efendi, slugač teksta na HEBREJSKOM (Yahudice mürettibi);	- Hajim-efendi, dodavač;
- Todorić, glavni mašinst;	- Karolina, mašinst-kalfa.

Još je bilo sedam pripravnika šegrta za slaganje slova na turskom i bosanskom jeziku. Zanimljivo je da, prema *Salnamama*, u telegrafhanama u Bosanskom vilajetu, odnosno u Višegradu, Novom Pazaru, Mostaru, Nikšiću, Gacku, Travniku, Gradišci, Brodu, Bihaću, Livnu, Zvorniku, Tuzli, Bijeljini i Brčkom nema napomena o nazivima za južnoslavenske jezike, ali postoje samo posebno ubilježeni izvještači *na francuskom i drugim jezicima*, kao i činovnici koji rade u telegrafhanama. U praksi se čini da i nije bilo nekakve posebne potrebe da se pravi razlika u imenovanju jezika kojim govore izvještači sa južnoslavenskoga govornog područja. Nadalje, nije teško pretpostaviti kojim bi se jezikom upisali navedeni radnici telegrafhana, budući da se radi o jako povjerljivim službenicima odanim Vilajetskoj upravi.

6. Nominacija jezika u izvještajima Ahmeda Dževdet-paše

U službene i poluslužbene izvještaje možemo uvrstiti izvještaje kontrolora centralne osmanske administracije, koji su dolazili i nadgledali tanzimatske reforme u oblasti obrazovanja. Nas posebno zanimaju izvještaji koji govore o reformama obrazovanja koje je sastavio Ahmed

⁹ U grafiji u izvornom tekstu stoji Bosnakça a ne Boşnakça.

Dževdet-paša. S druge strane, poluslužbeni izvještaj jeste izvještaj o radu i učincima misije sekretara Ahmed Dževdet-paše, koji je sastavio Vasa Pasko (Vasa-efendi). Prvo ćemo skrenuti pažnju na pisanje Vase Paska. Vasa Pasko-efendija,¹⁰ sekretar sultanskog izaslanstva koji je poslat u Bosnu, u vrijeme kad je trebao doći i Ahmed Dževdet-paša, kada govori o jezicima koje poznaje, kaže da je poznavao “slavenske jezike” i da je zato poslat na Balkan (Pasko 1958). U isto vrijeme on je bio “prevodilac” kod Ahmeda Dževdet-efendije. Kao nemusliman, Vasa Pasko pokazuje velike simpatije prema nemuslimanskom stanovništvu u Bosni.

U izvještajima osmanskoga carskog kontrolora za poslove reforme u obrazovanju Ahmeda Dževdet-paše iz 1863. i 1864. godine, u vrijeme kad je obilazio sve škole u Bosni, za nominaciju jezika isključivo se koristi naziv *Boşnakça* / jezik Bošnjaka (raznih konfesija). Navest ćemo samo jedan primjer:

“Bosna ve Hersek’te hristyanların muhāberātı **Boşnakça**dır. Fakat Lātinler yani katolik mezhebinde bulunanlar Lātin hurūfunu ve ortodoks mezhebinde bulunanlar Islāv hurūfunu isti‘māl etmekte oldukları beyāniyle hatm-i kelām olunur.” (Tezākire No. 21; Vekāyi‘-i sene 1280).¹¹

Korespondencija kršćana u Bosni odvija se na bosanskom jeziku. Ali treba dopuniti objašnjenjem da se Latini, odnosno oni koji pripadaju katoličkom redu koriste latinicom, a oni koji pripadaju pravoslavlju “slavenskim slovima”.

U tezkiri No. 22 (iz 1280. H. g.) Ahmed Dževdet-paša opisuje dolazak inspekcije iz pravca Konjica u Sarajevo i piše kako ih je dočekala velika grupa učenika iz nemuslimanske škole, te da je jedna djevojčica iz novootvorene hrišćanske škole pročitala vrlo lijep govor, kako to Dževdet-efendija navodi “*Boşnak lisanı üzere*” – na jeziku Bošnjaka. Također prenosi da je delegacija išla poslije nekoliko dana i u obilazak Mostara, te da je djevojčica iz kršćanske škole u Mostaru pročitala “govor na bosanskom” (“*Boşnakça bir nutuk*”). Kada su stigli do muške kršćanske škole, govor je bio na “bosanskom” (“*Boşnakça bir nutuk*”). Poznato je da je Ahmed Dževdet-paša sprovodio dosta reformi u korist nemuslimanskog stanovništva, tako da se naziv jezika ne može pripisati eventualnoj pristrasnosti prema jednoj konfesionalnoj skupini bosanskog stanovništva koja je imala i svoje “nekonfesionalno obilježje, naziv” – Bošnjak, bez obzira kako se taj pojam tumačio danas. Ahmed Dževdet-paša opi-

¹⁰ Poznati albanski intelektualac i diplomat, činovnik u osmanskoj administraciji u 19. stoljeću.

¹¹ Ahmed Cevdet Paşa (1991), *Tezâkir 21-39*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara.

suje u tezkiri No. 22 (iz 1280. H. g.) i neke običaje u Sarajevu, spominjući i ime jezika:

“O gün biz de Vali Paşa ve ma’iyet me’ murları ile birlikte seyir yerine gittik. Gördük ki bir çok kızlar el ele tutunup Boşnak lisanınca eş’ar okuyarak kendilerine mahsus ve alafranga oyunlara müşabih güzel oyunlar oynuyorlar...” – *Tog dana i mi smo sa Vali-paşom i sa službenicima koji su bili sa njim zajedno izašli na vidikovac. Vidjeli smo kako se nekoliko djevojaka drže za ruke pjevajući pjesme na bosanskom jeziku i igraju lijepo za njih specifične igre koje podsjećaju na evropske igre.*

Ilustracije radi, treba napomenuti da Ahmed Dževdet-paša, iako ima za prevodioca i sekretara nemuslimana Vasa-efendiju, za lokalni govor uvijek se koristi nazivom “bosanski jezik” a ne koristi se niti jednim drugim slavenskim nazivom za jezik. Navest ćemo i primjer Ahmed-pašina bilježenja prijevoda jedne poeme fra Grge Martića, koju je fra Martić spjevao na “bosanskom jeziku” (“*Boşnak lisani üzere*”) povodom osnivanja bosanskog odreda vojske u to vrijeme. Pjesma je prevedena na turski jezik. Inače, za navedenu pjesmu fra Grge Martića muziku je spjevao juzbaša Fuad-aga prema “duhu Bošnjaka”. Navedena pjesma pjevala se s muzikom kao vojna himna “bosanskog odreda carske vojske” (Tezkire No. 24, sene 1281).¹²

Ukratko, Ahmed Dževdet-efendija u svojoj kontroli obišao je čitav Bosanski vilajet i svuda spominje “bosanski” jezik. Bez obzira na samu nominaciju jezika na turskom jeziku, treba naglasiti da nominacija “bosanski” jezik, očito, sudeći i prema izvještajima i bilješkama Ahmeda Dževdet-paše, nije bila strana bosanskom stanovništvu tog vremena.

S obzirom na to da je nominacija jezika kod Dževdet-efendije mogla ovisiti o prevodiocu V. Paski, u što sumnjamo jer se Dževdet-efendija stalno sretao s ljudima i bio u administraciji koja je komunicirala u svojim odnosima s narodom i u školstvu dvojezično, zanimljiv je isti termin na turskom jeziku koji upotrebljava u svojim izvještajima. To je Boşnakça – jezik Bošnjaka, bilo da se opisuje jezik pravoslavaca ili jezik katolika, latina u Bosni.

7. Zaključak

U našoj slavističkoj literaturi vrlo se površno prelazi preko nekih zanimljivih fenomena nominacije jezika, npr. u vrijeme Topal Osman-paše. Čak i spominjanje naziva jezika u listovima koji se smatraju i službeno nazivaju zvaničnim organom Bosanskog vilajeta dosad nije

¹² Prema: Ahmed Cevdet Paşa (1991), *Tezâkir 21-39*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara.

privlačilo posebnu pažnju. Stoga smo se osvrnuli na neke zanimljivosti o nominaciji jezika iz spomenutog perioda. Administracija je kao govorni jezik najčešće spominjala bosanski (ili na tur. *Boşnakça*). U školama je najčešće, prema izvještajima osmanske administracije, prisutan bosanski, dok je u crkvenim preparandijama korišten i naziv srpski jezik. Za jezik bosanskih katolika (Latina) često se koristi naziv “latinski / jezik Latina” (bosanskih katolika). Da se ne bi ni potcjenjivao niti precjenjivao značaj reformi obrazovanja u drugoj polovini 19. stoljeća u Bosni, dali smo i nekoliko nužnih napomena o obimu stanovništva obuhvaćenog tim obrazovnim sistemom, kao i o nekim napomenama o samoj nominaciji jezika u školama.

Izvori

1. 1. B.O.A. İ.D. (*İrade Dahiliye*), nr. 15765, 27 Şevval 1268/ 14 Ağustos 1852 arz tarihli tezkiresi
2. B.O.A., A.MKT.UM. (*Sadaret-Mektubi, Umum Vilayet*), nr. 429/89, 22 Safer 1277 / 9 septembar 1860. (arzuhal kajmakama iz Bihaća)
3. B.O.A., BEO (Bab-I Ali Evrak Odası) *Vilayet Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr. 465 (27 Şevval 1290 / 18 decembar 1873)
4. *Salname-I Vilayet-I Bosna, 1283 / 1866. godina*
5. *Salname-I Vilayet-I Bosna, 1284/ 1867. godina*
6. *Salname-I Vilayet-I Bosna, 1285/ 1868. godina*
7. *Salname-I Vilayet-I Bosna, 1286/ 1869. godina*
8. *Salname-I Vilayet-I Bosna, 1287/ 1870. godina*
9. *Salname-I Vilayet-I Bosna, 1288/ 1871. godina*
10. *Salname-I Vilayet-I Bosna, 1290/ 1873. godina*
11. *Salname-I Vilayet-I Bosna, 1291/ 1874. godina*
12. *Salname-I Vilayet-I Bosna, 1293/ 1875. godina*
13. *Salname-I Vilayet-I Bosna, 1294/ 1876. godina*
14. *Salname-I Vilayet-I Bosna, 1295/ 1877. godina*
15. *Tezakir-I Ahmed Cevdet Paşa (1991): Tezakir 21-39, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara*

Literatura

1. Gölen, Zafer (2004): “Tanzimat Döneminde Bosna Hersek’te Eğitim”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 52–53/2002–03, Sarajevo
2. Kreševljaković, Hamdija (1920): „Štamparije u Bosni za vrijeme turskog vremena 1529-1878“, *Građa za proučavanje hrvatske književnosti*, Zagreb

3. Nakaš, Lejla (2005): „Kulturne prilike Bošnjaka u osmanskom periodu“, u: *Jezik u Bosni i Hercegovini* (ur. Svein Monnesland), Institut za jezik u Sarajevu, Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, Sarajevo
4. Pasko, Vasa (1958): *Bosna i Hercegovina za vrijeme misije Dževdet-efendije* (prev. C. Popović), Veselin Masleša, Sarajevo
5. Solak, Edina (2011): “Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini u periodu od 1850. do 1914. godine” (doktorska disertacija u rukopisu), Pedagoški fakultet, Zenica
6. Šator, Muhamed (2004): *Jezik u BiH do 1914*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar

LANGUAGE IN SALNAMAS:
A SYSTEMATIC REFORM OF THE EDUCATIONAL
SYSTEM AND THE OFFICIAL NOMINATION OF
LANGUAGE IN BOSNIA

Resume:

Following Tanzimat reforms, there are systematic reforms of the Bosnian education system. At the time of Topal Osman-pasha, viz. the time when the first printing press was opened in Bosnia, more attention is being paid to the official language nomination, its standardization and codification, in terms of both orthography and literary expression. The name of the language used in official gazettes of the Bosnian Vilayet and other press in Bosnia in the period from 1866-1878 was clear- 'bosanski jezik' ('Bosnian language'), the language of official gazettes. Another term that was used occasionally was 'bošnjački jezik' (the Bosniak language), or 'srpski jezik' (the Serbian language), occasionally found in idiolects or Christian schools. Not counting the non-Muslim schools, if one observes the official data of the Vilayet administration in Bosnia from 1867-1878, in the last ten or so years, immediately before the Austro-Hungarian occupation, in state schools, at least **280.000** primary and high school pupils attended classes in the **Bosnian language**.

The 'hrvatski jezik' ('Croatian language') nomination could be found in certain textbooks from Slavonia and Croatia and was rarely used in the Franciscian classrooms by the end of the Ottoman rule in Bosnia. The term 'bosanski jezik' (the Bosnian language), according to official data and documents, was used rather often among the non-Muslim population, and the term represented the regional mark of the language that had a long history of usage in all the regions of Bosnia.

Key words: Salname, tanzimat reforms, education system, nomination, standardization, codification, Bosnian language.